

Анджей Горальський,
професор, доктор,
завідувач відділом методології й теорії творчості
Варшавської Академії спеціальної педагогіки.

ТРИ ЕСЕ З ТЕОРІЇ ТВОРЧОСТІ (TRZY ESEJE Z TEORII TWÓRCZOŚCI)

(I) Про природу творчості

Формулювання назви цього есе підказує, що ми прагнемо співвіднести творчість із тим, що дане саме по собі — з Природою. Але ж творчість (що ми охоче підтверджуємо) — є частиною чогось зовсім протилежного, і навіть протидіючого природі, частиною отієї витвореної людиною “неприродності” — Мистецтва і Культури.

То до якої ж сфери належить Творчість? До Природи чи до Культури?

Ось наша відповідь: вона належить до обох, у відмінних, навіть дуже відмінних формах, які, проте, є якимось тотожними.

1. Творчість є частиною Природи. У такий, зокрема, спосіб: дані певні елементи чи стихії, наприклад, частинки матерії та силові поля, а також є певний формуючий принцип, що має два складники: 1) закони існування, що визначають, детермінують хід подій, і важливим видом яких є закони Природи, як, наприклад, закон збереження енергії, а також 2) найвиразніша реалізація свободи (волі), індетермінізму — випадок, чиста випадковість.

Стани речей, що виникають у зрівноваженій взаємодії та співдії *можливості* (елементів і стихій) і *необхідності* (формуючого принципу), є нетривкими — їх “бутування” обмежене виконанням циклу існування: народження-тривання-відмирання. Коли виникає стан речей явно відмінний від інших, співіснуючих, тоді маємо *зачин*, пропозицію творчості. Зачин цей стає творчістю тоді, коли триває, доводячи свою влучність, “приставання” до світу, в якому заіснував, може якусь придатність.

Прикладом явища, що підпадає під зарисовану пояснювальну схему, є еволюція. У цьому випадку виникаючими станами речей є нові форми “бутування”, наприклад, певний вид сполучень елементарних частинок або атомів чи наделементарних часток, а також нові види і різновиди оживлених мікроорганізмів чи більш складних істот. Коли [вони] тривають, тобто, коли їх існування, щонайменше випадково¹, незалежнюється від часу, тоді ми скажемо, що вони були створені, що є Творчість.

2. Творчість є також частиною Культури. У такий, зокрема, спосіб:

¹ *Тут у сенсі “мінімального статусу бутування” (поряд із “максимальним” — не випадковим) (прим. пер.)

дано певні елементи чи стихії, а отже (у цьому випадку) матеріал і традиція, тобто щось, що було дане попередніми поколіннями творців, щось, до чого творець може сягнути; дано також формуючий принцип, складниками якого є (як у попередньому випадку) закони існування, засадничим видом яких у цих випадках є закони життя, особливо ті, що відносяться до формованої “людяності”, а також акти уповні вільного вибору, здійснювані творцем.

Стани речей, що виникають у структурованому і гармонійному співвідношенні *можливості* (матеріалу, традиції, диспозицій, таланту і т. п.) та *необхідності* (провідної ідеї, формуючого задуму, способу прийняття долі, форм реалізації свободи і т. п.), це *витвори творчості*, витвори процесу творчості. Коли такий витвір визнається (у версії слабкій — і творцем, і тією суспільністю, в якій йому довелося жити, у версії сильній — лише творцем), як новий і цінний, тоді кажемо, що з’явився твір, що має місце творчий акт.

3. Творчість як частина Культури є, і, одночасно — не є творчістю як частиною Природи.

Вона є нею у той спосіб, що, однаково — як в історії, так і в процесах формування цих творів, її можна віднайти та показати, однаково —

1) як те, що сформоване і одночасно приналежне Природі, як наприклад, матеріал, види використаних перетворень енергії, способи структуралізації елементів, наприклад, види симетрії і т. п.;

2) так і те, що формуюче і є частиною Природи, як наприклад принцип *ніщо не є тривким* чи принцип *ніщо не гине, зате все перетворюється*, а також всілякі реалізації випадковості “бутування”;

Творчість не є частиною Природи у той спосіб, що, однаково — як у здійсненнях творчості, так і в процесах формування цих здійснень, а отже в зачинах творчості, її можна знайти та показати, однаково —

1) як те, що сформоване і приналежне тільки до Культури, бо є її частиною й витвором, наприклад, усталені в даній суспільності способи сприйняття і поняттєвого формування знання про світ і знання про звершення;

2) так і те, що формуюче і є тільки частиною Культури, як наприклад, спостережувані структури світу цінностей, художні маніфести, принципи оцінки звершень, види логік, у яких мислиться про світ і т. п.

4. Загальна схема нашого умовиводу є така:

Творчість є тоді, коли: 1) має місце зрівноважена, а значить структурована й гармонійна взаємодія та співдія *можливості* та *необхідності*; 2) коли витвір цієї взаємодії та співдії *закорінюється у світі* і *триває* — щонайменше випадково.

5. Ключовими є буття і принципи бутування — *можливості* і *необхідності*, а головними механізмами є урівноважена *взаємодія* та *співдія*, а також *закорінювання у світі* й *тривання*.

6. Попередні параграфи приносять наступні пояснювальні ідеї:

можливість, це: у світі Природи — елементи і стихії, а у світі специфічно людському, у світі Культури — матеріал, традиція, обставини творчості, властивості творця;

необхідність, або формуючий принцип, в обох сферах проявляється через: 1) закони існування, 2) закони дозволення (випадковості, свободи);

законами існування є закони природи, закони життя, закони людяності;

законами дозволення є всілякі недоокресленості існуючих формуючих зразків, тобто усе те, що є матеріалом випадку і джерелом свободи;

таємниця творчості приховується в механізмі зрівноваженої взаємодії та співдії можливості й необхідності; відомими прикладами цього механізму є: 1) явище виникання та перетворення всесвіту і його частин, 2) явище виникання та розвитку життя, 3) процес олюднення, 4) процеси поставання культур, 5) поставання й угрунтовування раціональності, в т. ч. тієї, що сягає до інтуїції, 6) помічання блага як основного прояву рівноваги, 7) кожна уповні реалізована творчість;

закорінювання у світі є умовою переміни зачину, пропозиції творчості — у творчість властиву, творчість здійснену;

тривання є доказом повноти, виповненості творчості, володіння через її витвір усіх тих властивостей, котрі повинні бути і котрі мусять бути.

7. У світлі доконаного з'являється серйозне питання про логіку, в якій вдається цей вид онтології відобразити й виразити.

Вважаю, що головним і новим засобом цієї логіки є *синтетичний інтуїціонізм*.

(II) Пропоную синтетичний інтуїціонізм

1. Хочу повернутися до наших дискусій щодо справних способів синтезу й поділитися роздумами.

Зауважмо, що універсаліст до проблеми справності не байдужий. Навпаки, усвідомлюючи трудність і масштаб завдань, що постають перед ним, він прагнучим до ефективності починань настільки старанно і результативно, наскільки це лиш можливо за даних внутрішніх і зовнішніх обставин. Бо чимже є справність, як не вмінням досягнути щось, що вагоме й цінне, причому так, що [воно] заслуговує на визнання також за спосіб цього звершення, наприклад, за його зв'язність, зграбність, виразність, ясність, можливо за якусь красу, і безперечно за вмиле й економне використання того, що діяльному суб'єктові було дане.

Універсаліст не байдужий також до уміння синтезу. Це очевидно, оскільки суттю, робочою сутністю універсалізму є здатність охопити вибраний і дуже розлогий пізнавальний горизонт, здатність ефективно працювати у досить великих інтелектуальних ділянках, шанс отримати цільний і щось суттєво об'єднуючий результат, який надає чомусь досі не поміченої форми, структурує дійсність так, що вона стає прозорою і дозволяє вгледітись у ще віддаленіші й досі незнані ділянки буття та бутування.

2. Вихідним пунктом записати цю пропозицію була певна подія. Отож, підписавши повідомлення про те, що на черговому Форумі універсалізму розглядатиметься питання

“Понтифікат Івана Павла II — як його бачать з Польщі”, — хоч і мав

бути не доповідачем, а лише ведучим цього зібрання, я постановив (що методологові, а особливо — методологові творчості цілком личить) приготуватися до цього зібрання, причому, через аналітичний огляд питання.

3. Розпочав я з постановки певної кількості запитань і категоризування можливих відповідей.

Здавалося важливим найперше запитати: 1) бачить хто?

А наступно (не без зв'язку з очевидним пізнавальним аспектом): 2) з якою налаштованістю (чи метою)?

Праксеолог запитав би також: 3) у якій ситуації?

Знаємо, що вид відповіді залежить від плеканих переконань, через що має сенс запитати: 4) з якими вирішеннями?

А також: 5) у яких умовах?

Зараз існує така тенденція, щоб трактувати якесь прагнення чи ідеал через призму цінностей, тому запитаймо також: 6) яким цінностям віддаючи перевагу?

Еврист¹ знає, що вид проблеми модифікує картину світу, акцептовані онтології, помічувані пізнавальні перешкоди і т. п.; тому доречним буде спитати: 7) перебуваючи в тракці реалізації яких завдань?

Читач відчуває мабуть, що звернення до чогось, даного у безпосередній перцепції та розумінні світу, замало — треба взятися за зусилля звернутися до того, що вже минуло і виконане, через що: 8) як закорінюючись в історії?

Важливою є також перспектива, комплементарна до попередньої, що доповнює її питанням: 9) як дивлячись у майбутнє?

З вищесказаним пов'язується дуже суттєве питання: 10) якого суспільного ладу прагнучи?

Важливими є не лише погляди, істотними та вирішальними бувають вчинки, стосовно чого: 11) як уживаючись із противниками?

А також: 12) яку спільнотність реалізовуючи?

Проте, оскільки вся розмірковувана нами сфера огляду чогось, є також якось угрунтована у схопленнях світу, тому треба також в'яснити: 13) до якої візії людини прагнучи?

А також: 14) плекаючи переконання, що світ можна поправити, чи не плекаючи такого переконання.

Поки що ми задавали запитання переважною мірою настільки загальні, що їх можна застосувати до будь-якої ситуації огляду чогось, що складне і трудне у перцепції. Наша проблема є, однак, специфічна, тому запитаймо також: 15) судячи, що крім релігійних кожна Церква має також суспільні та політичні завдання, або так не судячи.

На сформульовані питання треба якось відповісти. Зробімо це, категоризуючи у наступний спосіб головні (у цьому аналізі) можливості:

(Читач може за бажанням читати нижченаведений перелік відповідей, повертаючись до питань.)

1) Польща, ми, я;

¹ *Спеціаліст із евристики — науки про методи відкриття (прим. пер.)

2) щоб дістати поучення, щоб краще щось зрозуміти, щоб властивіше бути, щоб могли чомусь протиставитись;

3) успіху, невизначеності, невдачі, нещастя;

4) про примат духу, про примат людяності, про примат конкретики і дочасності, а також

5) як частинка Церкви, як керівник, як той, хто виконує місію, як поляк “з крові й кости”, як громадянин світу;

6) істину, добро, красу;

7) фундаментальних вирішень, пізнавальних пошуків, практичних звершень, творчих реалізацій;

8) взагалі не закорінюючись, лише Польщі, світу та людини;

9) з довірою, з турботою, залишаючись у *hic et nunc*;

10) *demos kratos, aristos kratos*;

11) розпочинаючи діалог, виключаючи компроміс, а також

12) спраглого своїх, усіх людей;

13) триваючого, відкритого і пошукувального, інтегрального, а також

14) так, ні — єдине, що залишається, це світ оберігати і уславнювати;

15) так, ні.

4. Перелік питань можна продовжити, можна зробити також децю інші категоризації. Та справа не в цьому, а в тому, що зроблений аналіз виявляє величезну багатоманітність можливих точок зору, причому кожна з них здається важливою, вартою врахування. Проте як охопити це розмаїття? З виконаного аналізу може випливати, що є не менш, ніж 3. 4. 4. 3. 5. 3. 4. 3. 3. 2. 2. 3. 3. 2. 2 = 11 мільйонів різних точок зору, що їх належало б пошанувати. Як це зробити?

І, якщо навіть провести радикальне стискування можливостей, закладаючи, що міжаспектна кореляція є досить велика та суттєво відмінних опцій є, скажімо, у 10000 разів менше, то й тоді залишиться 1100 відмінних точок зору...

Ситуація тривожна, бо справді — як схопити цю різноманітність?

5. І тут спадає ідея, що справу треба перенести на інші сфери, потрактувати її синтетично, а не аналітично.

Такий захід вимагає певної відваги. Через що — покажімо свою сміливість, відповідну до завдання, за яке взялися!

6. Твердимо, що — у випадку, такому, як розглядуваний, тобто тоді, коли прагнемо пізнавально охопити складну, багатоплощинну й важку для аналітичного охоплення справу чи явище — можна і, як нам здається, варто, сягнути до підходу, що його ми назвали синтетичним інтуїціонізмом.

Що ж це таке?

Нарис відповіді можна висловити так:

1) синтетичний інтуїціонізм — це спосіб проведення дискурсу з дійсністю, а не з іншою людиною, як загалом є у випадку аналітичного раціоналізму — близького, зрештою, авторові цих слів.

Поняття дискурсу із дійсністю пояснюють наступно: ним є дискурс, спрямований або на історію, або на майбутність, і при цьому незалежний від топосів, тобто такий, що не піддається обставинам.

2) синтетичний інтуїціонізм — це хапання провідної нитки, чогось, що уможлиблює синтез поетичного типу, синтез, що приносить багатство змісту, чутливість і відкритість мови, віднесення до символічних оволодівань незайнятих обширів і т. п.;

Для прикладу — більше за всі учені трактати про смерть і вмирання я ціную вірш:

“відходжу ...
я, бурлака,
життя виповнена крихта,
... нитка серця пустку пряде
... прощавай, друже!”

3) синтетичний інтуїціонізм сягає до опредмечування свого дискурсу і отої “провідної нитки” у певний вигляд — виразний, багатий, універсальний (у часі та просторі), архетипічно очевидний і т. п.

7. У випадку понтифікату Івана Павла II застосування вищеописаного методу дає наступний синтез:

1) головною є постать пастиря, пастиря доброго, який чинить добро, прагне до істини;

2) провідна нитка: “увесь Твій, Боже — на службі любові, поєднання й обов’язку”;

3) способом проведення дискурсу є діалог — діалог батьківський і материнський одночасно!

8. Можна вважати (також із вашої реакції), що синтез вийшов відносно влучним.

А якщо так, то ми подали частковий довід успішності пропонованого пізнавального методу.

Названого синтетичним інтуїціонізмом

— тому, що він має схилити до того, щоб сягати не тільки до розуму, але й до тієї пізнавальної сили, що дана поетам, математикам, музикантам і (деяким) філософам ...; а також філософуючим природодослідникам, та іншим мислителям,

— бо кладе натиск на те, щоб дійти до суті речі.

Коли синтез готовий, тоді можна оббудовувати його деталями, спершу загальними, потім, поступово щораз дрібнішими, профілюючи при можливості відношення на кшталт одного з можливих аналітичних схоплень. Роблячи це, треба ясно й виразно вказувати зроблені вибори. Зауважмо, що у протилежному випадку, себто при застосуванні іншого пізнавального методу, це не завжди треба робити і далеко не завжди це робиться ...

9. Очевидно — метод не легкий і не кожен може до нього вдатися.

Що ж потрібно? Майстерності, а це важка справа.

(III) Про відповідальність

1. Здійснювати творчість — це переживати й вибудовувати певну драму.

Справа в тому, що творче звершення завжди приносить благо, адже воно є реалізацією, однаково — як новизни, так і цінності. Проте, воно одночасно зводить потенційну загрозу, оскільки новизна може виявитися злом.

Ясна річ, завжди можна сказати, що будь-яке звершення має багатоманітні наслідки і лише частину з них ми оцінюємо достатньо, даючи іншій частині оцінки від'ємні. Причому так, що коли сума добра і користі перевищує суму недоліків і зла, тоді судимо, що звершення принесло користь і приймаємо його, не протидіючи ні йому, ні його наслідкам.

Проте такого судження замало, щоб можна було братися до творчості без деякої стурбованості, якщо навіть остання і не є тривогою. Погано використані результати творчості можуть вести до крайньо злих станів речей, як у випадку апокаліпсису, що ним загрожує застосування ядерної зброї, або неясних наслідків, що їх віщує розвиток генної інженерії. То як погоджувати протилежності: вартість свободи, цінну для кожного творця та відповідальність за наслідки чину, що зобов'язує кожного, без винятку?

2. Цій драмі треба дати розв'язку.

Нею може бути (і буває) визнання безумовного примату твору — творець є тим, хто покликаний щось здійснити і не має права не відповісти на цей виклик. Так є або тому, що за його посередництвом має реалізуватися щось, що є принципово необхідним для природи чи для культури, або тому, що без цієї реалізації не була б виповнена дана творцеві міра “бутування” (bytowania) й людяності.

Прийняття зазначеної позиції не ліквідує драми, а лише велить не бути її учасником, стати десь осторонь, може понад. Це непоганий статус, бо повертає свободу, припиняє владу сумнівів, заспокоює. Та він не гідний справжнього майстра, котрий може і хоче бути відповідальним за звершення. Крім цього, що важливо — [такий статус] загрожує катастрофою, докором сумління за брак належної і завчасу виявленої турботи.

Тому пропонуємо позицію, що якоюсь мірою долає вказані антиномії, а саме:

- визнати, що творець не може опиратися покликанню, а отже може і повинен творити у згоді зі собою і з візією задуманого звершення,
- прийняти, що повинністю творця є працювати над поліпшенням відчуття результатів творчості, того добра і зла, що його запевне [вони]принесуть.

3. Судимо, що цьому відчуттю сприяє постанова бути відповідальним. А виражається це:

- перед виконанням творчого акту — повним і багатобічним оцінюванням, однаково — як свого приготування до творчості, так і передбачуваних результатів цієї творчості,
- і після звершення творчого акту — готовністю до подолання й виправлення поміченого зла мужнім і результативним здійсненням.

4. Потрібно також застосувати принцип *виходу за межі* (przekraczania): ... “в ситуації конфлікту духовні цінності перевищують цінності вітальні”¹.

Зауважмо, що у творчості, як і в кожному людському діянні, є багато нагод поставити вітальні цінності вище від духовних. Причому часто неявно і не безпосередньо. Як у наступних прикладах:

– буває так, що турбота про чистоту того, що чиниться, турбота про чистоту ремесла — з іншого боку гідна похвали — домінує над розумінням чину і впевненістю у добрі, яке принесе;

– іншим разом: задоволення, навіть радість від досягнутої справності функціонування, заслонює постійно присутні у творчості прагнення до внутрішньої гармонії, до вдалого примирення неунікних напружень і непевності з ладом розуму;

– — ще іншим: потреба домінування над іншими, що так часто трапляється у творчості (добре коли поєднана з потребою підлеглості, наприклад традиції і вказівкам майстра), може утруднювати визнання інших рівни ми собі, особливо тоді, коли [вони] є далеко в порядку звершень;

– а також: необхідність ідентифікації зі своїми і відрізнення від чужих (якже характерна для кожної школи майстерності), може породжувати (і часто породжує) недостатню щодо інших виrozumілість і недоброзичливість;

– як також: зручність “бутування” і намір зберегти безпечно існуючий стан речей може утруднювати творцеві помічання, переживання та споглядання істини, добра і краси, а володіння чимось, наприклад визнанням і його матеріальними показниками, а також пов’язані з цим володінням прагнення контролю — [можуть] унеможливлувати поступ у творенні глибшого порядку: отого внутрішнього й отого — вираженого у творах;

– і далі: фундаментальні для творчості переживання волі “бутування”, незалежності поглядів і свободи дій може узалежнювати творця від станів світу, утруднюючи осягання відповідної до міри творчості внутрішньої незалежності, що є — будьте певні — головною передумовою виникнення та матеріалізації творчих інтуїцій;

– ще далі: важко не відчувати гіркоти — світ не є приязний до людини, не є приязними до неї інші люди; і якщо навіть вони не ворожі до неї, то навіть їх байдужість може бути нестерпною для творця; гіркота зрозуміла і можна її вибачити, тим більше, що її можна подолати, наприклад, постановою служити, намаганням здійснити місію; буває, однак, що гіркота перероджується в образу, у претензію до долі, світу і людей — з цим останнім треба боротися, адже це перешкода у визнанні та прийнятті долі, прийнятті активному, що містить, зарівно — як примирення зі собою і зі світом, так і незгоду (може бунт і дієвий спротив) щодо світу і себе самого;

– і накінець, щоб закінчити огляд головних антиномій творчості,

¹ *Багатозначний термін, що, в залежності від контексту, набуває значень “переступ” (межі), “перехід” (кордону), “порушення” (норм), “перевищення” (повноважень), “перевершення” (досягнутого), “подолання” (перешкоди). Цитується автором за книгою А. Grzegorzczuk. *Zycie jako wyzwanie. Wprowadzenie w filozofie racjonalistyczna*. Warszawa: IFIS PAN. 1993. Див. також український переклад: А. Гжегорчик. *Життя як виклик*. Вступ до раціоналістичної філософії. Варшава-Львів. 1997. (Прим. пер.).

пов'язаних із принципом виходу за межі: творці є князями світу, є його учасниками, будівничими і — певною мірою — володарями, що відповідають за долю світу і його кондицію; буває, що стан речей, згідно з тезою про джерела депривації, породжує пиху; вона ж є ворогом творчості — відбирає ясність судження, влучність у баченні недоліків звершеного, надію на досконалість, згоду на ураженість, смиренність.

5. Ми вважаємо, що повне і багатобічне оцінювання, однаково — як приготування до творчості, так і передбачувані її результатів, можна і треба робити з точки зору критерію *слушності*, називаючи слухним чин, одночасно — і раціональний, і перспективний, і закорінений, і генеративний, і справний, і згідний з етичною нормою, і такий, що сприяє переданню вміння.

А ось пояснення складових критеріїв:

– чин є *раціональним*, коли його здійснення спирається на знання настільки повне, наскільки це можливо: і те знання, що складається зі спостережень, обсерваційних даних, результатів експериментування, [і те, що складається з] понятійних “схоплень”, достовірних гіпотез, теоретичних узагальнень, [і те, що складається з] помічених і перевірених законів та закономірностей, принципів логіки, і знання, що кореспондує з відчуттям істини, добра і краси, з інтуїтивним вниканням у суть речей і справ, зі сприйняттям сенсу, повинності та покликання;

– чин є *проспективним*, коли його реалізація слугує, осяганню, зарівно — як новизни, так і специфічних цінностей, пов'язаних із розпочатим завданням, причому таких, що конструюють прийдешні принципи речей і події, надаючи дійсності — принаймні аспектно — істотні “буттєві” риси або переформовуючи її у спосіб, одночасно гармонійний і згідний з перебігом та перемінами, які ми в ній відчуваємо;

– чин є *закоріненим*, коли його реалізація (завдяки свідомому і вдалому зверненню до традиції та [одночасно] частковому протиставленню себе їй, а також успішному здійсненню і розвитку майстерності) підтверджує та поглиблює вироблену до цього систему гуманістичних і буттєвих цінностей, істотних як для індивідів, людських груп чи людського загалу (однаково — і тих, котрі є, і тих, котрі залишили у світі тривкий слід, і тих, котрим допіру судилося взятися за цього роду спроби) — так і для світу в його неподільній єдності;

– чин є *генеративним*, коли його здійснення, крім новизни та цінності, приносить також якісь відкриття (наприклад, через творення шансів, як це має місце у випадку завдань, розв'язок яких буде нові сфери покликів і відповідних їм звершень, або (через надавання сенсу) якийсь вихід за межі буденності й очевидності, показ досі прихованих істин і благ, ще не спостереженого порядку речей чи лише неясно передчуваних здійснень краси, або (іншим шляхом) якимось світ доповнює та змінює;

– чин є *сравним*, коли його здійснення проявляє осягнену майстерність — при найменшому (з усіх можливих) запасі засобів і способів буде зразки діяння та творчості, що мають загальну значущість і багато можливих застосувань;

– чин є *згідний з етичною нормою*, коли його реалізація не порушує жодної з повсюдно визнаних цінностей, чинячи так мало зла і так багато добра, як це в даному разі можна було досягти;

– чин *сприяє переданню вміння*, коли його реалізація причиняється до поширення ефективних способів діянннн та є вдалим здійсненннм відношенннн “учень-майстер” і формуванннм майбутньої майстерності та творчості;

6. Зауважмо, що творчість має вмонтовані у себе механізми самовиправлення, що якоюсь мірою послаблюють переживання увиразненої раніше драми.

І справді:

– творчість, будучи найважливішим, якщо не єдиним, засобом для подолання помилки має — як можна судити — вмонтовані у себе механізми проявлення потенційних небезпек і запобіганннн їм; прикладом є відчуття слухності, що часто підтримує творче звершенннн;

– творчість, це завжди прагненннн до якоїсь досконалості, до осягненннн повноти — виразу, сенсу, істини, взятого шляху, добра, чутливого співіснуванннн зі світлом, краси, ладу і гармонії, а будучи цим прагненннм, воно є самовдосконалюючим;

– творчість охоплена ризами покликанннн, переживанннн виконуваної місії, обов’язку, що за нього беруться свідомо і добровільно; якщо прийняти (а це видається правомірним), що ці спрямованості є спробами здійсненннн добра, то можна дійти до переконанннн, що вони є також і спробами самовиправлення;

– творчість — це треба визнати — є також формою участі у перемінах світу, адже треба вірити, що світ, хоч не є і не був найкращим з можливих, все ж прямує до того, аби таким стати!

Творчість має причинитися до цього.

7. Є ще щось, що підсилює драму творчості, а саме — самотність творця.

Творець є самотнім з різних причин:

– найперше тому, що будучи новатором, іде не прокладеним досі шляхом і немає нікого, хто міг би йому прислужитися безпомилковою порадю, як крокувати цією дорогою,

– наступно тому, що його твір і звершенннн оцінює історія, а не сучасники; в кожному разі — не виключно лише природа та хід подій вирішують, чи [його] творчість варта збереженннн й триванннн, чи ні.

– далі тому, що самотність творця є самотністю відкривача, гравця й володаря, самотністю відносно незнаного й непередбачуваного, самотністю права на помилку і самотністю відкриванннн “хвіртки” свободи,

– і на кінець (хоч є ще й інші причини) тому, що тільки творець є в стані передчути й підтвердити, що розпочата ним місія має чисту барву — як нота з ясним звучанннм чи як строфа з влучною стрімкістю.